

Molla [Ahmed] İlahî'nin Ayasofya Camii'nde Fatih'in Huzurunda Tasavvufa Dair Yaptığı Konuşmalar

Abdurrezzak TEK

Dr., U. Ü. İlahiyat Fakültesi

Özet

*Varlık, insan, âlem ve bunların mâhiyetleri gibi tasavvuf düşün-
cesinin temel meselelerine ilgi duyanlardan birisi de Nakşîliğin
Anadolu'daki ilk temsilcileri arasında sayılan ve kanaatimizce
Molla İlahî lakabıyla da tanınan Ahmed İlahî'dir. İstanbul'un
fethinin ilk yıllarında Ayasofya Camii'nde bir Cuma namazı
öncesinde aralarında Fatih'in de bulunduğu kalabalık bir
topluluğa Molla İlahî, özellikle nüzûl ve urûc meselesi, ilahî isim-
lerin mertebeleri, küçük âlem-büyük âlem benzerliği gibi konular-
dan bahsetmiştir. Bu çalışmada onun zikredilen meseleleri nasıl
ele aldığı ortaya konmaya çalışılmıştır.*

Abstract

The Mystical Talks of Molla [Ahmad] İlahî in the Presence of Fatih Sultan Mehmed in the Hagia Sophia

*Like the other Sufis, Ahmad İlahî, one of the first Naqshbandis in
Anatolia and may also be known by the nickname 'Molla İlahî',
dealt with mystical issues such as Being, cosmos and human
being. In the first years of the conquest of Istanbul, before the
Friday Prayer, Sheikh Ahmad preached to a huge crowd, among*

which was Sultan Fatih, in the Hagia Sophia. His mystical talks were especially based on the levels of existence, the divine names and the identity alike of microcosmos and macrocosmos. In the present article, an attempt will be made to study his ideas about these issues.

Anahtar Kelimeler: Varlık Mertebeleri, ilahî isimler, küçük âlem-büyük âlem benzerliği.

Key Words: The levels of existence, the divine names and the identity alike of microcosmos and macrocosmos.

Giriş

İslam'da ahlâk ve ruh eğitimi boyutunun tezahürü olan tasavvuf, ilk zâhid ve sufilerle kuruluşunu tamamlamış, tekkesini kurmuş, eserlerini vermiştir. Selçuklular devrinde tarikatlar adıyla tanınan müesseselerini geliştirmiş ve sonraki asırlarda da söz konusu düşünce ve yaşama biçimi topluma mal olmuştur. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren idarecilerle yakın temas hâlinde olan sufiler, zaman zaman celâl tecellisine maruz kalsalar da başta padişah olmak üzere devlet erkânı tarafından çoğunlukla saygı görmüşlerdir. Bu yakınlığın en güzel örneklerinden biri, İstanbul'un fethinin ilk yıllarında Ayasofya Camii'nde gerçekleşen olaydır. Bir Cuma namazı öncesinde aralarında Fatih'in de bulunduğu kalabalık bir topluluğa Molla İlahî tarafından başta nüzûl ve urûc meselesi, hazarât-ı hamse, âlem-i sağır ve âlem-i kebir, ruh ve mertebeleri, insan-ı kâmil olmak üzere tasavvufun çeşitli konularından bahsedilmiştir. Müstensihlerin belirttiklerine göre Molla İlahî'nin tasavvufa dair yaptığı bu konuşma iki şekilde gerçekleşir: İlki kaynaklarda adı Hızır olarak zikredilen kişinin¹ Molla İlahî'ye yönelttiği sorular ve bunlarla ilgili cevaplardır: "Ol mübeyyin-i evâmîr ve nevâhî ve ol tâlib-i Hak olanların poşt u penâhı şeyhülislâm ve'l-Müslimîn Molla İlahî –revvehallâhu rûhahu ve zâde fi'l-âlemeyni fütûhahu- ki, fırka-i

¹ Bu husus eserde şöyle dile getirilmektedir: "Molla İlahî bu vecih ile cevab-ı şâfi vericek ol aziz eyitti ki: Bârekallah amelin ve ilmin mezîd ola. Es-selâmü aleyküm deyip ondan saf arasında gâib oldu. Badehu Sultan Muhammed teftiş eyledi ol kimse kimdir haberin bilmedi. Pes, dönüp Molla İlahî'ye sual edip dedi ki, ol cân-ı ârif ve ârif-i cân müşârün ileyh-i zaman kimdir. Ona mümâsil ve elfâz ve ibârâtta ona mukâbil kimse görmedik. Molla İlahî eyitti ki, ol şahs-ı aziz, zâhid ü ârif ve temyîz-i âlem-i mümtâz belki Hazret-i Hızır 'aleyhisselam idi ki gelip bizimle bu kadar mükâleme kıldı gitti. İlm-i edyândan bahsetti." Molla İlahî, *Risâle-i Molla İlahî*, Mustafa Kara'nın özel kütüphanesindeki nüsha, s. 23-24; *Risâle-i Es'ile ve Evcibe*, BEEK, Genel 849/2, vr. 50b. *Risâle-i Molla İlahî*'de (s. 24) bu zâtın Hz. Muhammed olduğu zikredilmişse de bunun müstensih hatasından kaynaklandığı kanaatindeyiz.

ulemânın fâiki ve zümre-i hukemânın hâzıkı hazret-i izzet haremide hürmet hâsıl etmişti. Ve bu saadet ile tekarrüb mülküne yetişmiş idi. Merhûm ve mağfûr Sultan Muhammed Han Gazî İbn Sultan Murad Han Gazî asrında diyâr-ı Acem'den mülk-i Rûm'a gelmişti. Dergâh-ı hâkânide ve bârgâh-ı sultânide be-gâyet kabuliyet ve râğbet bulmuştu. Şöyle ki şehir-i Kostantiniyye'de onun vaaz ve tezkirine cem olan âşikân ve sâdikân ve ârifân ve kâmilân meclisine sığmaz oldu. Ve Ayasofya Cami, mev'izasın dinleyen tâliblerle doldu. Pes, Hicret-i Nebeviyenin –sallallahû ‘aleyhi ve sellem- sekiz yüz yetmiş dördüncü [874/1469] senesinde mezkûr Sultan Muhammed Han devrinde Kostantiniyye şehrinde Ayasofya Cami'inde ol hazret bir gün minbere çıkıp vaaz ve nasihat etmek murad etti. Nice erbâb-ı tarikat ve ashâb-ı hakikat etraf ve aktârdan ve eknâf ve ezkârdan Cami'ye cem olmuşlar idi. Ve Sultan Muhammed dahi vüzerâsiyla ol mecliste hâzır ve nâzır olmuşlar idi. Pes, ol azîz “Bismillâh” deyip minber üzere çıktı. Nâ-gâh sâlih simasında bir kimse minber kapısına gelip izzetiyle selam verdi. Molla İlahî dahi “aleyke” [diyerek] aldı. Ve yerinden durup izzet ve ikrâm eyledi. Pes ol aziz fesâhat ve belâgat ile eyitti: “Ey Molla İlahî ve ey hakikat erenlerin poşt u penâhı ve ey zînet-i vera' ile mütezeyyin ve riâyet-i şer' ile müte'ayyin olan, ol riyazet ve mücâhede ki, hazretin çekipdir, tâkat-i beşeriye ihtimâl etmez. Ve çarh-ı gerdûn boyun tutmaz, marifet ilminden ve hakikat âleminden ol kadar dem urmuşsun ki, irfan mesnedinin sadrı sana teslim oldu, öyle olsa müşkilim vardır sual ederim. Cevap vergil ve sevab bulgil” diyicek, Molla İlahî dahi eyitti: “Müşkilâtın arza kıl halledelim ve aklımız erdiği kadar tarik-i cevaba gidelim.”²

İkincisi ise, Fatih'in Molla İlahî'den özellikle ilahî isimlerin mertebeleriyle ilgili açıklamalarda bulunması hususundaki isteğidir: “Sultan Muhammed Hân Gâzî Molla İlahî'nin ilm ü idrâkine hezâr-bâr âferîn ve tahsîn eyledi. Ve ondan sonra Molla İlahî Hazretleri'ni davet edip ve mevâlî-i 'izâmı getürüp azîm cemiyet etti. Ve envâ'-ı nimet birle ziyâfet eyledi. Ba'de't-ta'âm Sultan Muhammed Han eyitti: Ey Molla İlahî ve ulemânın seyyid ve penâhı malumdur ki, ehl-i fazlın meşrebi erbâb-ı tarikatın meşhedidir. Ve ehl-i bezlin mertebesi, ashâb-ı hakikatın muhassalıdır. Her işaret ki ehl-i ilmin ibâretinden lugât-ı şîrîn ve kelimât-ı rengîn birle müstemi'lerin kulağına yetişe hemîn ol eseri verir ki Nisân yağmuru sadef ağzına yetişe. Pes öyle olsa Ya Molla İlahî hazret-i 'âliyyenizden temenni

² *Risâle-i Molla İlahî*, s. 1-3; *Risâle-i Es'ile ve Evcibe*, vr. 43b-44a. Üçüncü bir şahıs tarafından kaleme alınan risâledeki anlatım farklılıklarını en aza indirmek ve daha anlaşılabilir kılmak amacıyla, kullandığımız bu iki nüshayı da kaynak olarak gösterdik. Ayrıca metni daha fazla ağırlaştırmamak için transkripsiyon kurullarını bütünüyle uygulamadık. Öte yandan eser İstanbul'da (Matba-i Âmire, 1261) basılmıştır.

budur ki, ilm-i meşâyihden sohbet kılıp ve Esmâü'l-Hüsna'nın şerhinden ayân ve ilm-i tevhidden bir şemme-i beyân kılâsız, ta ki hakikat ilminden dil ü cân ile haz edelim ve râh-ı hakikat nedir akl-ı idrâkimiz yettikçe fehm kılalım.”³

Öte yandan söz konusu olayın anlatıldığı eser, kütüphanelerde *Risâle-i Es'ile ve Evcibe*, *Necâtü'l-Ervâh*, *Hızırnâme*, *Müntehâb min Kelâm-ı Molla İlahî* ve *Risâle-i Molla İlahî* gibi farklı isimlerle kayıtlı olup aidiyeti meselesi ihtilâflıdır. İhtilâf konusu olan husus, üçüncü bir şahıs tarafından kaleme alınan eserde Molla İlahî adıyla zikredilen zâtın Abdullah İlahî (öl. 896/1491)⁴ mi yoksa Ahmed İlahî⁵ mi olduğudur. Aynı asırda yaşamarıyla birlikte her ikisinin de

³ *Risâle-i Molla İlahî*, s. 24-25; *Risâle-i Es'ile ve Evcibe*, vr. 50b-51a.

⁴ Kütahya'nın Simav kasabasında doğan Abdullah İlahî, ilk eğitiminin ardından İstanbul Zeyrek Medresesi'nde kendisinden ders okuduğu Mevlânâ Ali et-Tûsî ile Horasan bölgesine gitti. Burada tasavvufa meyleden İlahî, Semerkant'a giderek bölgenin meşhur mutasavvıflarından Ubeydullah Ahrâr'a intisap etti. Seyr u sülûkunu tamamlayıp icazet aldıktan sonra Buhara'ya geçti. Bir yıl burada kalan ve dokuz erbaîn çıkararak Abdullâh İlahî'yi şeyhi irşad vazifesi için Anadolu'ya gönderdi. Simav'da kurduğu tekkesi ile Nakşibendiliği yaymaya başladı. Şöhretinin artması üzerine Fatih tarafından İstanbul'a davet edildiye de kendisi gitmeyerek yerine müridi Emir Ahmed Buhari'yi gönderdi. Fatih'in ölümünden sonra Manisalı Kazasker Çelebi Muhyiddin'in ısrarlı daveti üzerine İstanbul'a gitmeye razı oldu. Ancak İstanbul'da kısa sürede etrafını saran kalabalıktan uzaklaşmak ve daha sakin bir yerde ikamet etmek arzusuyla Vardar Yenicesi'ne gitti. Evrenoszâde Ahmet Bey'in yaptırdığı hangâha yerleşti ve ölümüne kadar oradan ayrılmadı. Nakşibendiye tarikatının Anadolu ve Rumeli'de yayılmasına öncülük eden Abdullah İlahî'nin türbesini Bursalı Mehmed Tahir ziyaret ettiğini söylemişse de söz konusu türbesi günümüze ulaşmamıştır. Bkz., Kara, Mustafa-Hamid Algar, Abdullah-ı İlahî, *DİA*, c. I, s. 110-111.

⁵ XV. asır mutasavvıflarından olan Ahmed İlahî'nin Anadolu'ya gelmeden önceki hayatıyla ilgili hiçbir bilgiye sahip değiliz. Kaynaklarda Buharalı olduğu belirtilen Ahmed İlahî, Halvetiyye, Melâmetiyye ve Nakşibendiyye tarikatlarından bazı şeyhlere hizmet etmiş ve hilafet almıştır. İlahî'nin ömrünün son yıllarında Nakşibendi tarikatı şeyhlerinden Yakup Çerhî (öl.851/1447) ya da Ubeydullah Ahrâr (öl.893/1490) ile görüşmüş olması muhtemeldir. Kayıtlara göre Fatih Sultan Mehmed döneminde Bursa'ya geldiği bilinen Ahmed İlahî, Yoğurtlu Baba Dergâhı'nı harabe halinde iken ihyâ etmiştir. Bursa Kütüğü'nde 870/1465 olarak gösterilen dergâhın yapım tarihine göre şeyh, Anadolu'ya belirtilen tarihten önce gelmiş olmalıdır. Ahmed İlahî'nin kendi dergâhı haziresinde medfûn olduğu bilinmekle birlikte, bu gün ne dergâhı ne haziresi ve ne de mezar taşı mevcuttur. Bkz., Mehmed Şemseddin, *Yadigâr-ı Şemsi-Bursa Dergâhları I-II* (haz. Mustafa Kara, Kadir Atlansoy), Bursa 1997, 598-599; Kepecioğlu, Kamil, *Bursa Kütüğü* (BK), II, s. 317; Baldırzâde Selisi Şeyh Mehmed, *Ravza-i Evliyâ*, (haz. Mefâil Hızlı, Murat Yurtsever) Bursa 2000, s. 106; İsmail Belig, *Güldeste-i Riyâz-ı İrfân ve Vefeyât-ı Dânişverân-ı Nâdiredân*, Bursa 1302, s. 143; Bakırcı Mehmed Râşid, *Zübdetü'l-Vekâyî der Belde-i Celile-i Bursa*, Millet Kütp. Ali Emiri, Kit. nr: 89, s. 162-163; BK, I, s. 56, II, s. 317; Kara, Mustafa, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*, Bursa 2001, s. 198-205.

Nakşî olması ve “İlahî” mahlasını kullanması bu karışıklığa sebep olmuştur. Günümüzün önde gelen tasavvuf tarihi araştırmacılarından Mustafa Kara, Lamiî Çelebi’nin *Nefahâtü’l-Üns* adlı eserinde verdiği bilgiden⁶ hareketle Abdullah İlahî’nin İstanbul’a Fatih’in sağlığında gitmediğini dolayısıyla burada zikredilen kişinin Ahmed İlahî olduğunu söylemiştir.⁷ Kanaatimize göre de Fatih’in 874/1469 tarihinde Ayasofya’da görüştüğü ve sonrasında bir ziyafet sofrasında bir araya gelip sohbet ettiği kişinin Ahmed İlahî olması kuvvetle muhtemeldir. Zira Ahmed İlahî’nin Fatih’in isteği üzerine Konevî’nin *Miftâhü’l-Gayb* adlı eserini 880/1475 tarihinde şerhettiğini bildirmesi⁸ Fatih’le olan yakınlığını göstermesi bakımından önemli bir ipucudur. Bütün bunlar bir yana çalışmamızdaki asıl hedef, Fatih’in iltifatına mazhar olan bu zâtın halka yönelik söz konusu sohbetinde tasavvufun hangi meselelerinden nasıl bahsettiğini ortaya koymaktır. Böylece o dönemde cami ortamında tasavvufa dair hangi konuların konuşulduğu hususuna biraz olsun ışık tutmuş olacağız.

I. Nüzûl ve Urûc Meselesi

Sufiler nüzûl ve urûc meselesini *Merâtibu’l-Vücûd*⁹ diye isimlendirdikleri varlık mertebeleriyle açıklamışlar ve bu mertebeleri de iki açıdan ele almışlardır: Bunlardan birincisi, Mutlak Varlığın yukarıdan aşağıya doğru tenezzül ve taayyün mertebelerinden geçerek âlemi vücûda getirmesi; ikincisi her bir varlığın aşağıdan yukarıya doğru tekrar bu mertebelerden geçerek Mutlak Varlığa ulaşmasıdır. Bu durum, Vücûd’un nüzûlü ve urûcu olarak isimlendirilir. Başka bir ifadeyle, varlık mertebelerine yukarıdan aşağıya doğru bakıldığında İlahî Zât’ın kuluna “tecellî”, “tedellî” veya “tenez-

⁶ Lamiî Çelebi’nin, Abdullah İlahî’nin halifesi Emir Ahmed Buharî’nin müridi olması hasebiyle Abdullah İlahî hakkında verdiği bilgiler ilk elden alınmış gibi kabul edilmektedir. Bkz., Lamiî Çelebi, *Nefehâtü’l-Üns* (haz. Süleyman Uludağ-Mustafa Kara), İstanbul 1995, s. 574-579. Molla İlahî’nin İstanbul’a hangi tarihlerde gittiğiyle ilgili değerlendirme için ayrıca bakınız Kara, *Bursa’da Tarikatlar ve Tekkeler*, s. 169-170.

⁷ Kara, a.g.e., 180-181; a.g.m., *DİA*, c. I, s. 111.

⁸ Ahmed İlahî, *Şerh-i Miftâhu’l-Gayb*, Yusuf Ağa Ktp., nr. 414, vr. 845a.

⁹ Merâtibu’l-Vücûd konusunda eser kaleme alan hemen her sufi, varlığın mertebelerini sınırlandırmanın mümkün olmadığını ifade etmekle birlikte belirli bir sayı ile sınırlandırmışlardır. Örneğin hakikatte bir olan Vücûd mertebelerini daha iyi anlayabilmek ve anlatabilmek için 2’li, 3’lü, 4’lü, 5’li, 6’lı, 7’li, hatta 40’lı ve 100’lü tasnife gitmişlerdir. Ancak bu sınıflandırma, cüziyyât itibarıyla değil, külliyyât itibarıyla olup, neticede hepsi birbirinin aynıdır ve biri diğerinin daha ayrıntılı bir şeklinden ibarettir. Bkz., Tahralı, Mustafa, “Fusûsu’l-Hikem ve Vahdet-i Vücûd ile Alakalı Bazı Meseleler”, *Fusûsu’l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, c. I, s. LXI-LXIV.

zül” ettiği; aşağıdan yukarıya doğru bakıldığında ise, kulun Hakk’a “urûc”, “terakkî” veya “sülûk” ettiği görülür.

İnsan, bulunduğu mertebeye gelirken sırasıyla âlem-i ervâh, âlem-i misâl sonra da âlem-i ecsâma inmiştir ki, buna “nuzûl-i evvel” denir. Başka bir ifadeyle âlem-i Zât’tan sifata, sifattan ef’ale ve ef’âlden âsâra doğru gelmiştir. Bu iniş sırasında geçtiği mertebe ve makâmlardan kesâfet, bulanıklık ve perdelenme hâsıl olmuştur. Diğer taraftan İlahî Zât’a ulaşmak için çaba harcayan kimse (salîk), akl-ı evvel mertebesinden aşağıların aşağısı olan insanlık (esfel-i sâfilîn) mertebesine gelene kadar uğradığı mertebelerin husûsiyet ve gereklerinden neler aldıysa urûc sırasında bunları söküp atarak ve hicapları kaldırarak Hakk’a ulaşmaya çalışır. Ardından mutlak fenâ ile Zât’a duhûlden sonra muvaffak olanlar, bir kere daha mutlak bâkî ile âsâra dönerler ki, buna “nuzûl-i sâni” denir.

Mutlak Varlığın taayyünü yönünden tecellî, âlem-i lâhuttan âlem-i ceberûta oradan âlem-i melekût ve âlem-i nâsûtadır. Sâlikin Hakk’a urûcu açısından bakıldığında ise sülûk, sırasıyla makâm-ı nefsten (âlem-i mülk, âlem-i nâsut) makâm-ı ruha (âlem-i melekût), oradan makâm-ı kalb (âlem-i ceberût) ve makâm-ı sırra (âlem-i lâhût) doğrudur. Buna göre, örneğin melekût âleminde mülk âlemine tenezzül nasıl meydana gelmişse seyr u sülûkta da mülk âleminde melekût âlemine terakkî o şekilde olur.¹⁰

Daha önce zikrettiğimiz üzere kaynaklarda adı Hızır olarak zikredilen zatın nuzûl-urûc ve varlık mertebeleri çerçevesinde Molla İlahî’ye yönelttiği sorular şöyledir:

1. “*Bu âlem-i ecsâma gelmedin, kande idin? Molla İlahî eyitti: Âlem-i ervâhta idim. Yine ol şahıs eyitti: Âlem-i ervâha gelmedin kande idin? Molla İlahî eyitti: Âlem-i ummânda idim. Ol şahıs eyitti: Ya imam, âlem-i ummân nice dir, biz onu nice fehm edelim? Molla İlahî eyitti: Bu kelâma şöyle cevap veririz ki, âlem-i ummân âlem-i me’âniden ibarettir. Yani suver ilminde yani cemî mevcûdat Allah Te’âlâ’nın ilmindeki suretlerden ibarettir. Ol şahıs eyitti: Ya imam, şöyle rûşen söyleyen ki fehm edebilelim.*”¹¹ Molla İlahî bu sorulara varlık mertebelerini lâhut, ceberût, melekût ve nâsut/mülk âlemleri olmak üzere dördü tasnife tabi tutarak cevap vermiştir. Ona göre varlık mertebelerinin ilkini oluşturan ve üstünde başka bir aşamanın

¹⁰ Konuk, Ahmed Avni, *Füsûsu’l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, (haz. Mustafa Tahralı-Selçuk Eraydın), İstanbul 1999, c. I, s. 10 vd; Sadreddin Konevî, *en-Nefhâtü’l-İlahiyye: İlahî Nefhalar*, (trc. E. Demirli), İstanbul 2002, s. 171; *el-Fukûk fî Esrârî Müstenidâtı Hikemi’l-Fusûs: Fusûsu’l-Hikemin Sırları*, (trc. E. Demirli), İstanbul 2002, s. 37 vd; Kılıç, Mahmut Erol, *Muhyiddin İbnü’l-Arabî’de Varlık ve Mertebeleri*, Doktora Tezi, (Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995), s. 171, 192 vd.

¹¹ *Risâle-i Molla İlahî*, s. 4; *Risâle-i Es’ile ve Evcibe*, vr. 44b.

bulunmadığı lâhut mertebesinde İlahî Zât, mutlak olup her türlü tecellî, taayyün, nispet, itibar ve kayıttan müstağnidir. Bu mertebede *fezy-i akdes* olarak isimlendirilen Hakk'ın zâtında zâtı için zâtıyla tecellisi, insanın bilgi ve tecrübesinin dışındadır.¹²

İkincisi ceberût mertebesidir. Taayyün mertebesi olarak isimlendirilen bu mertebede Zât, bir önceki mertebedeki mutlaklık hâlimden kendisinden kaynaklanan bir sebeple bilinmeye yönelmiştir. Molla İlahî'ye göre bu sebep "Hakk'ın bilinme arzusu"dur.¹³ Mutlak Varlığın isim ve sıfatlarla zuhûr ettiği bu mertebede Hakk'ın mahlukattaki tecellisi (*feyz-i mukaddes*) gerçekleşir. Bu ise eşyânın Allah'ın ilmindeki mâhiyetleri olan *a'yân-ı sâbitenin* duyulur âlemde zuhûr etmesidir. Molla İlahî'nin âlem-i me'ânî¹⁴ olarak açıkladığı âlem-i ummân buna tekabül etmektedir: "Buna misal oldur ki, bir şeyi tasavvur kıldığımızda ondan bize bir sûret hâsıl olur. Ol şeyi ol sûret birle tasavvur ederiz ve ta'akkul kılarız. Eğerçi Allah'ın ilmi kadîmdir ve bizim ilmimiz hâdistir. Pes, Hak Te'âlâ'nın ilm-i kadîminde cemî' eşyanın sûreti vardır. Eğerçi ilm-i ilâhî de Zâtullâh'ın gayri değildir. İmdi ona nüfûs-ı ilmiye itibariyle âlem-i ummân ve âlem-i me'ânî derler. Aslı âlem-i ceberüttur, âlem-i ceberüttan ibarettir, Hak Sübhânehu ve Te'âlâ'nın Zâtı'yla sıfâtından. Pes, ol âlemde münasebetimiz sıfâtullah ile idi. Ondandır âlem-i melekûta geldik"¹⁵ Görüldüğü üzere Zât ile âlemin ilişkisini sağlayan isim ve sıfatların tecellisidir.

Üçüncüsü melekût mertebesidir. Bir üst mertebedeki *mümkünlerin hakikatlerinin* zahire doğru bir adım daha atarak basit birer cevher şeklinde zuhura geldikleri bu mertebeye âlem-i ervâh ve âlem-i gayb da denmiştir. Ruhlar âlemi eşyanın sade basit, madde ve terkîpten soyut olduğu, kendini ve kendi gibi olan şeylerin mebdini idrak ettiği aşamadır. Burada ruhlar kendi zâtlarıyla kâim olduklarından bekâ hususunda bedeninin varlığına ihtiyaç duymazlar.¹⁶ Müheymin ve kürsiyyün melekleri ile akıllar, nefisler ve ruhlar bu mertebede bulunurlar.¹⁷

¹² *Risâle-i Molla İlahî*, s. 4, 49; *Risâle-i Es'ile ve Evcibe*, vr. 58b.

¹³ *Risâle-i Molla İlahî*, s. 41; *Risâle-i Es'ile ve Evcibe*, vr. 55b.

¹⁴ Kâşânî de ikinci taayyün olan âlem-i me'ânî'ye bu ismin verilmesinin nedenini, küllî ve cüzi manaların, bu mertebede gerçekleşmesi ve -hiç bir şey Hakk'ın ilminin dışında kalamayacağı için- O'nun ilmindeki ayrışmaları olarak açıklamıştır. *Latâifu'l-A'lâm fi İşârâti Ehli'l-İlhâm: Tasavvuf Sözlüğü*, (trc. E. Demirli), İstanbul 2000, s. 362.

¹⁵ *Risâle-i Molla İlahî*, s. 4-5; *Risâle-i Es'ile ve Evcibe*, vr. 44b-45a.

¹⁶ Ayrıca sufler ruhlar âleminin misâl ve onun ardından gelen mülk âlemiyle ilişkili olduğuna dikkat çekerler. Melekût âleminin diğer bir vechesi olarak kabul edilen misâl âlemi, ruhlar âleminde basit ve mücerred hâlde bulunan varlıkların bölünme, bitişme ve parçalanma olmaksızın mürekkebe ve latif bir şekilde buldukları mertebedir. Bu itibarla misâl âlemi, âlem-i ervâhla

Dördüncüsü nâsut/mülk mertebesidir. Mutlak Varlığın zuhûrunun kemâle ulaştığı bu mertebe, âlem-i şehâdet ve âlem-i insan mertebelerini kapsar. Şehâdet âlemi açısından bakıldığında bir önceki mertebede mürekkebe ve latîf hâlde olan varlıkların, parçalanma, bölünme ve bitişme kabul ederek kesif ve somut bir şekilde buldukları aşamadır. Beş duyu ile idrak edilip açıkça müşahede edilmesi sebebiyle şehâdet âlemi adı verilmiştir. Cisimler âlemindeki her sûret, devamlı bir oluş (*kevn*) ve yok oluş (*fesâd*) içindedir; diğer bir ifadeyle bu âlemdeki her bir “ân” içinde hem bir var oluş ve hem de bir yok oluş gerçekleşip durmaktadır. Felekler, yıldızlar, âlem-i anâsır, mevâlid-i selâse ve insan bu âlemdir.¹⁸

2. “Ondan ol azîz eyitti ki: Ya imam, buyurduğunuz kavil üzere âlem bir kaç oldu. Ya on sekiz bin âlem niçin derler?”¹⁹ Molla İlahî her bir âlemin kendine ait cüzleriyle birlikte on sekiz bin âlem olduğunu söylemekle birlikte bu rakamın kesin olmadığını da ifade etmiştir. Ona göre âlemler, yedi gök, kürsü, arş, dört anâsır (ateş, toprak, su ve hava) ve beş hazarât-ı hamse olmak üzere toplam on sekizdir. Ancak her birinin kendine ait bin kadar cüzü bulunduğundan on sekiz bin âlem -İlahî'nin ifadesiyle- belki de on sekiz kere yüz bin âlemdir.²⁰

3. “Ol azîz eyitti ki: Ya imam, buyurduğunuz hazarât-ı hamse âlemleri nedir?” sorusuna, Molla İlahî varlık mertebelerini beşli tasnife ayırarak cevap vermiştir. Bu tasnife göre onun birinci mertebe olarak zikrettiği âlem-i ‘amâ, lâ taayyûn ve ceberût mertebesine; ikinci, üçüncü ve dördüncü mertebeyi ifade eden âlem-i ervâh, âlem-i misâl ve âlem-i hayâl-i mukayyet, melekût mertebesine, beşinci mertebedeki şehâdet âlemi de mülk mertebesine tekabül etmektedir. İlahî'nin *âlem-i hayâl-i mutlak* şeklinde de isimlendirdiği

---

şehâdet âlemi arasında “berzâh” mertebedir. Örneğin bkz., Sadreddin Konevî, *İcâzû'l-Beyân fî Te'vîli Ümmi'l-Kur'ân: Fatîha Tefsiri*, (trc. E. Demirli), İstanbul 2002, s. 321; Davud Kayserî, *Risâle fî ilmi't-Tasavvuf*, Resâil-i Davud el-Kayserî içinde, (tah. M. Bayraktar), Kayseri 1997, s. 117.

¹⁷ *Risâle-i Molla İlahî*, s. 5; *Risâle-i Es'île ve Evcibe*, vr. 45a. Gazzâlî de melekût âleminde melekler diye ifade edilen ve kendilerinden beşerî ruhlara nurlar taşıyan nurânî ve ulvî ruhların bulunduğunu belirtmiştir. Bkz., *Mişkâtü'l-Envâr*, (nşr. A. İzzeddin es-Seyrevân), Beyrut 1986, s. 152-154.

¹⁸ *Risâle-i Molla İlahî*, s. 5, 49; *Risâle-i Es'île ve Evcibe*, vr. 58a. Âlem-i insan, Mutlak Vücûd'un kemâline ulaştığı ve varlık dairesinin tamamlanıp zuhûr işinin nihayete ulaştığı mertebedir. İnsan-ı kâmil adı da verilen bu aşama, Lâ taayyûn hariç önceki bütün varlık mertebelerinin hakikatlerini kendinde toplar. Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Kitâbü't-Terâcîm* (Resâil-i İbnü'l-Arabî içinde), Haydarabâd 1361, s. 8; Konevî, *el-Fukûk*, s. 110, Demirli, Ekrem, *Sadreddîn Konevî'de Bilgi ve Varlık*, İstanbul 2005, s. 255-256.

¹⁹ *Risâle-i Molla İlahî*, s. 5; *Risâle-i Es'île ve Evcibe*, vr. 45a.

²⁰ *Risâle-i Molla İlahî*, s. 5-6; *Risâle-i Es'île ve Evcibe*, vr. 45a; Aziz Neseî, *İnsân-ı Kâmil: Tasavvufta İnsan Meselesi*, (trc. M. Kanar), İstanbul 1990, s. 36-37.

misâl âlemi, nebîler ve velîlerin mükâşefe yoluyla elde ettiği olguların sembolik suretlerde var olduğu mertebedir. Nitekim Cebrâil'in Hz. Peygamber'e görünmesi misal âleminde olmuştur. Aynı şekilde sadık rüyanın mercii de bu âlemdir. *Âlem-i hayâl-i mukayyet* ise, insandaki muhayyile kuvvesidir. Son mertebe olan şehâdet âleminin birisi melekûta diğeri de mülke müteallik iki vechesi vardır. Melekûta dönük vechesi, arş, kürsü ve yedi gök, mülke dönük yüzü ise unsurlar ve onlardan hâsıl olan nesnelere, hayvanât ve madenlerdir.²¹

4. "Ondan ol azîz eyitti ki: Ya imam, ervâh ki ruhânîdir ve mûnis-i melektir. Âlem-i ulvî ki, arş-ı mecîd ve kürsî ve seb'â semâvât'tır ondan tenezzül edip bu âlem-i anâsıra ki, esfel-i sâfilîndir, sefer edip gelmekten maksûd nedir?" Molla İlahî küçük âlem mesabesindeki insanın esfel-i safilîne gönderilişinin sebebini, nefsinin arındırıp kemâlini elde etmek suretiyle kendi ilk makâmına ulaşması olarak açıklamıştır.²² Aynı şekilde Aziz Neseî de insanın ulvî âleme ulaşmasının kemâlini elde ettikten sonra mümkün olabileceğine ve bunun da ancak bir vasıtayla (beden) gerçekleşebileceğine dikkat çekmiştir. Ruhlar süflî âleme inmeden önce terakkî etmediklerinden ilim elde edip nur alamıyor, âlemin külliyâtını bildikleri hâlde cüzî şeyleri bilmiyorlardı. Âlemin cüzîyatını da bilmesi için ruha süflî âlemden vasıta verdiler. Böylece beden denilen kalıp vasıtasıyla terakkî ederek ilim ve nur almaya başladı. Bunun sonucunda da külliyât ve cüzîyât'tan delillerle Yaradanını tanıdı. Ruh ve bedenden oluşan insanın, ruhu yüce âlemden, bedeni ise süflî âlemdendir; ruhu emir âleminden, bedeni de halk âlemindendir.²³ Öte yandan ruhların on sekiz bin âlemin bir parçası olan arş, kürsü ve yedi gökte kendine ait makamları vardır. Buna göre arş, Hâtemü'n-Nebiyîn'in ruhunun, kürsü, ervâh-ı ulû'l-azmin, yedinci gök resûllerin ruhlarının, altıncı gök nebîlerin ruhlarının, beşinci gök velîlerin ruhlarının, dördüncü gök marifet ehlinin ruhlarının, üçüncü gök zâhidlerin ruhlarının, ikinci gök âbidlerin ruhlarının ve birinci gök de müminlerin ruhlarının makamı olmuştur.²⁴ Dört tabiat, dört

²¹ *Risâle-i Molla İlahî*, s. 6-7; *Risâle-i Es'île ve Evcibe*, vr. 45a-b.

²² "Maksûd, nefs-i insanı tahâret ve kemâl hâsıl kılıp makâm-ı aslîsine ve menzil-i evveline mürâcaat kılmaktır." *Risâle-i Molla İlahî*, s. 8; *Risâle-i Es'île ve Evcibe*, vr. 45b.

²³ Neseî, *İnsân-ı Kâmil*, s. 34, 37.

²⁴ Neseî ruhların yaratılışının da aynı mertebelendirmeye olduğunu şöyle ifade etmiştir: Yüce Allah ruhların mertebelerini yaratmak istediği vakit o nurlu öze (ilk cevher) baktı. O nurlu öz eriyip kaynamaya başladı. Bu özden Hâtem-i enbiyânın ruhunu yarattı. Kalan özden ise ulû'l-azm peygamberlerin ruhlarını yarattı, ondan geri kalanıyla resûllerin, ondan kalan özle nebîlerin, ondan kalan özle velîlerin, ondan kalan özle ehl-i marifetin, ondan kalan özle zâhidlerin, ondan kalan özle âbidlerin ondan kalan özle müminlerin ruhlarını, ondan kalanla ateşin tabiatını, ondan kalanla havanın, ondan kalanla suyun ondan kalanla da toprağın tabiatını yarattı. Bkz. *İnsân-ı Kâmil*, s. 36.

anâsırda yer almış, dokuz yüce mertebe olan arş, kürsü ve yedi gök, dört süflî mertebede meydana gelmiştir. Toprak mertebesi esfel-i sâfilin, arş mertebesi ise a'lâ-yı 'ilîyyîn (yücelerin en yücesi)dir.²⁵

5. "Ondan ol azîz eyitti: Ya imam, âlem-i ulvîden gelen kimse geri kendi makamına varır mı, nice olur?"²⁶

Molla İlahî nüzûl mertebelerindeki söz konusu derecelendirmenin önemine işaret ederek, her ruhun en düşük mertebe olan bu âleme kendi makamından nüzûl edeceğini vurgulamıştır. Daha sonra beden vasıtasıyla ruhlar kemâllerini elde ederek kendi ilk makamlarına ulaşırlar. Kendi makamlarına ulaşınca her birinin yükselmesi ve dairesi tamamlanır. Daire tamamlanınca da artık terakî imkanı kalmaz. Burada dikkat edilmesi gereken husus, her ruhun terakîsinin kendi ilk makamına kadar olacağıdır. Yani müminlerin ruhları birinci gök, âbidlerin ikinci, zâhidlerin üçüncü göğe kadar urûc edebilir. Dolayısıyla her bir ruhun nüzûldeki makamının ötesine geçmesi mümkün değildir. Diğer taraftan bazı ruhlar kemâllerini tamamlayıp kendi makâmalarına ulaşamadıklarından aldanmış ve yolda kalmışlardır: "Eğer ol kemâl ki fitrat onun üzerine idi, ona eriştiyse bu âlem-i süflîde -pes görelim bu dünyada ne mertebe üzerine gitti- lâbûd onun üzerinedir. Mesela mertebe-i 'ubbâd üzerine veya mertebe-i zühhâd üzerine. Ya dünyadan imân üzerine gitti ise hemen âlem-i ulvîden ol mertebe aslının câmiasına erişirler. Ondan a'lâ mertebeye varmazlar. Eğerçe nuzûlü a'lâ mertebede ise dahi. Mesela bir kişinin rûhu[nu] Hak Te'âlâ âlem-i ervâhta ehl-i velâyetten yaratmıştı, bu âleme geldikte ehl-i velayet kemâlin tahsil etti. Yedi put onu azdırırlar ve kendilere meşgul kıldılar sa'y edip kendi mertebesine erişip kâmil olmadı, nakıs kaldı, hemen mertebe-i imâna erişti, onun urûcu felek-i evveline değindir ki makâm-ı ehl-i imândır, felek-i hâmise ki, makâm-ı evliyâullahtır, ona erişmez, imdi ol mağbûndur."²⁷

Urûc meselesini kesbî açıdan da değerlendiren Molla İlahî, insanın bu âleme geliş sebebinin, kemâl elde etmesinin yanı sıra

²⁵ *Risâle-i Molla İlahî*, s. 8-9; *Risâle-i Es'île ve Evcibe*, 45b-46a. Ayrıca bkz., Nesefî, *İnsan-ı Kâmil*, s. 36.

²⁶ *Risâle-i Molla İlahî*, s. 12; *Risâle-i Es'île ve Evcibe*, vr. 47a.

²⁷ *Risâle-i Molla İlahî*, s. 12-13; *Risâle-i Es'île ve Evcibe*, vr. 47a-b. Nesefî meselenin vehbî boyutunu şöyle dile getirmiştir: Ey derviş! Bu mertebeler çalışmakla elde edilseydi, herkes daha çok çalışır ve makâmı daha yüce olurdu. Ârif çalışarak velî makamına, velî de nebî makamına ulaşırdı. Bütün makamlar da böyle olurdu. Ama bunlar çalışarak elde edilmezler; hepsi Allah tarafından verilir. Yani bu âleme gelip, beden binitine binen her ruhun, sınırı ve makamı bellidir. Ne kadar bedende kalacağı, ne kadar nefes alacağı, ne yiyeceği, ne kadar yiyeceği, ne söyleyeceği, ne kadar söyleyeceği, ne yapacağı, ne kadar yapacağı, ne öğreneceği, ne kadar öğreneceği malum olup bunu diğer bütün işlerde de böyle bil." *İnsan-ı Kâmil*, s. 38.

mertebeleri kat ederek kendi makamından daha üst bir mertebeye çıkabilme çabası taşıdığını da belirtmiştir.²⁸ Ona göre süflî âleme gönderilen her rûh temiz bir fitrat üzere gönderilmiş olup,²⁹ makamları imân ehlinin mertebesi olan birinci göktür. Dolayısıyla fitratlarındaki imân sebebiyle makâm-ı evliyâ olan beşinci göğe kadar urûc edebilirler. Bunu gerçekleştirebilmenin şartı da ilim, ibâdet ve zühd ehlinden olmaktır: “Ehl-i imânın terakkisi var idi. Felek-i hamseye değin ki makâm-ı ervâh-ı evliyâdır. (...) Bir kişi günden güne me’külâtan ve melbûsâtan alaka kesmek gerek ve musâhabet-i avamdan ve mâlâyani ve nefsanî hevâlardan günden [güne] kesilmek gerektir. Tâ ki tecerrüd hâsıl ede. Eğer gıdasından ve hevâsından her gün eksiltmez yani dünkü hâli ile bu günkü hâli beraber olursa ol kişi mağbündür. (...) İlimsiz, abdestsiz, perhizsiz mebd’ bulunmaz, me’âd fehm olunmaz. Çün menzilinden terakkî kastı için tenezzül edip bu âlem-i esfel-i sâfilîne geldi. İlim gerek ki, niçin geldi. Ve dahi ne eylemek gerek bile ve makâmına urûc kıla. Yani himmet kılıp yine ol âlem-i ulviye avdet eyleye. Ammâ uçmaya per ü bâl gerek ve yollarında mevani’ olmamak gerek. Ve olduğu takdirce def eylemek gerek. Eğer ilim hâsıl kıldı ise, niye geldi ve ne yerden gelmiştir ve onda nice varmak gerek. İmdi bunları bilmek ilimle hâsıl olur. Ondaki ibadet dahi gerek, salık ki ibadet etti, yine makâm-ı maluma azimet etmeye azimet kıldı. Zira yürümeyince yol alınmaz ve irâdet-i sâdika olmayınca menzil-i maksûda urulmaz. Lâ cereme murg-ı cân kazâ-yı azimette ol himmetle per ü bâl açıp ve heva-yı nefsanîyeden geçip kat’-ı menâzil ve tayy-ı merâhil eylemek müyesser olmaz illâ ibadet kuvvetiyle. Pes, bu dereceye ermek ibadet ile hâsıl olur. İmdi perhiz dahi lazımdır, kat’-ı alâka edip hevâyı def etmek için. Menzil iline varmak bu mertebe zühd ile hâsıl olur. Eğer bunlarla yani ilimle ve ibadetle ve zühdle urûc kılıp tâ felek-i hamse değin ki, makâm-ı evliyâdır, terakkî ederse ticaretinde ıssı vardır. Ve illa eğer evvelki menzilinden terakkisi olmazsa mağbündür. Zira bunca sermâye-i ömür ve bunca ibadet ve bunca zühd ve kanaat ve bunca rüzgâr-ı gurbet ve zahmet ve meşakkat fayda eylemedi. Hemen menzil-i evvel ki mertebe olacak mağbûnluktur. Eğer hamli kesir, himmeti kalil ve per ü bâl zayıf olup yollar çatallı ve manileri çok olursa yol hod-tavildir, ömür ise kısadır, pes yolda kalır, kendi makâmına dahi varamaz. Ol kişi mağbûndan mağbündür.”³⁰

²⁸ “İnsan bu âlem-i süflîye geldi, kesb-i kemâl ve kesb-i tahâret için ve kat’-ı merâtib için. Yani kendi makamından a’lâya urûc için.” *Risâle-i Molla İlahî*, s. 9-10.

²⁹ “Hakk’a yönelerek kendini Allah’ın insanlara yaratılıştaki verdiği dine ver.” Rûm 30/30. “Her çocuk fitrat üzerine doğar. Sonra çocuğu anne ve babası Yahûdî, Hıristiyan veya Mecûsi yapar.” (Buhârî, Cenâiz, 80, 93; Müslim, Kader 22.)

³⁰ *Risâle-i Molla İlahî*, s. 13, 15-17; *Risâle-i Es’ile ve Evcibe*, vr. 48a-b.

Buradan hareketle İlahî insanları üç gruba ayırır: Birinci grup, bu âlemde yolcu olduklarını ve kemâl aramak için geldiklerini bilmeyenlerdir; bilmedikleri için de kemâl aramakla meşgul olmazlar. Avâmın tutkusu olan –İlahî bunları puta benzetmiştir- yeme-içme, cinsî münâsebet ve evlat sahibi olma şehvetleri onları aldatmıştır. İkinci gruptakiler, süflî âlemde misafir olduklarını ve kemâl aramaya geldiklerini bilirler; ama bu maksadı gerçekleştirmekle meşgul olmazlar. Dışını süsleme, mal ve makâm sevgisi onları kemâllerini aramaktan alı koymuştur. Bu üç tutku da havâsın putlarıdır. Bunların dışında nefsi sevme tutkusu vardır ki bu, en büyük puttur. Sözü edilen bütün tutkular, nefis-i emmârenin vasıtasıyla varlıklarını sürdürürler ve hepsi giderilebilir. Ancak nefis sevgisini kırmak oldukça zordur. Üçüncü gruptakiler ise, bu âlemde yolcu olduklarını ve tahsil-i kemâl elde etmek için geldiklerini bilirler. Bunlardan bazıları kemâle ermiş olup başkalarını kemâle erdirmekle meşguldür; bazıları da kemâllerini elde ettikten sonra kendileriyle meşgul olurlar.³¹

6. “Ondan ol azîz eyitti: Ya imam, felek nurânî ve makâm-ı ulvîdendir dediniz. Behâim zulmânîdir, makâm-ı süflîdir. Ve makâm-ı ulvîye yol yoktur dediniz ve insanın ruhu ulvîdir dediniz. Melâike ki ulvîdir, onların dahi terakkîsi var mıdır, yoksa heman terakkî ve tenezzül insanda mıdır?”³²

Molla İlahî, ulvî âleme ait melekler ile makamı süflî âlem olan hayvanların terakkîlerinin mümkün olup olmadığı sorusuna şöyle cevap vermiştir: Ulvî âlemin fertlerinin her birinin kendine mahsus bir mertebesi vardır; sahip oldukları sureti bırakmaz ve başka bir surete bürünmezler. Her birinin bir işi olup daima kendi işleri ile meşguldürler. İlim ve amelleri artıp eksilmez. Bu nedenle buldukları makamdan bir alt makama inmedikleri gibi bir üst mertebeye de urûc etmezler. Öte yandan süflî âleme mahsus olan hayvanların da ulvî âleme terakkîleri mümkün değildir. Zira ulvî âlem temiz olanların makamıdır: “İnsan mürekkeptir, nurdan ve zulmetten. Ve melâikenin ve behâimenin birer âlemi vardır, artuk değil. Ammâ insanın iki âlemi vardır: Birisi âlem-i mülktür beden itibarıyla ve birisi, âlem-i meleküttür ruh itibarıyla. (...) Hak Te‘âlâ yarattı melâikeyi akıldan şehvetsiz ve behâimi şehvetten akılsız ve insanı akılla şehvetten. Pes, ol kişinin ki akı, şehvet ve nefis üzere galip oldu ise melekten üstündür. Ve eğer nefsi ve şehveti, akı üzere galip oldu ise behâim ondan üstündür. (...) Ve melâike ki ulvîdir her

³¹ Molla İlahî “Onlardan kimi kendisine zulmeder, kimi ortadadır, kimi de Allah’ın izniyle hayırlarda öne geçmek için yarışır.” (Fâtır, 35/32) âyetinin bu üç gruba işaret ettiğine dikkati çekmiştir. *Risâle-i Molla İlahî*, s. 10-11; *Risâle-i Es’ile ve Evcibe*, vr. 46b.

³² *Risâle-i Molla İlahî*, s. 19; *Risâle-i Es’ile ve Evcibe*, vr. 49a.

birinin makâm-ı malum[u] vardır ilimde ve amelde hiç birisi mertebesi mu'ayyenesinden tecâvüz etmezler ve kesb-i terakkileri yoktur; makâmından yukarı urûc etmezler. Ve fitrat-ı evvelinde her ne kemâl ki, onlara muayyen oldu, cemî' onlara bilfiil hâsıldır ondan artık dahi terakkileri yoktur. Ve bunların her biri işli işine meşguldür. Ve her ne kulluk gösterirlerse ona muti'lerdir."³³

7. "Ondan ol azîz eyitti: Ya imam, işte melek ve behâim ve ehl-i imân hâlin bildik. Ama onlar ki tasdik-i resûl kılmadılar, ruhları âlem-i ulvîye yol bulmadı, onların hâli ne olur?"³⁴ Molla İlahî, imân ehli olmayanların ruhlarının hangi mertebeden inmiş olursa olsun âlem-i anâsırda kalacağını şöyle getirmiştir: "Onlar ki âlem-i ervâhta mevcut idi, cümlesinin hilkatı imân üzere idi. Rûhları[nın] makâmları felek-i evvel idi, ondan aşağıda değildi. (...) Her kişi imân üzerine mahlûktur. Hatta kâfirler dahi ibtida fitratlarında imân ve İslam üzere. Ve lakin inat ve âdet-i cehle yani küfr-i lâzım, küfr-i âbâ ve ümmühât olmağın ata ana sebebiyle tabiatlarında râsih olmuştur. Kabiliyet-i imân kalmamıştır. Çünkü bu esfel-i sâfilîne geldiler, esnâm-ı seb'a-i mezkûreyi ma'bud edindiler ve şeytanın iğvâsına uydular ve bu dünyaya mağrur oldular. Ata, ana sebebiyle ve bazı yaramaz işler vasıtasıyla tahâret ve kemâl kesb kılmadılar, münezzellerden kaldılar. (...) Onlara göklerin kapısı açılmaz, dahi cennete giremezler. Pes ol âdemler ki, tasdik-i enbiyâ kılmadılar eğerçi surette âdemdir, velî me'ânide behâimden kemdir. Zira behâim nitekim âlem-i ulvîye varmaz ol dahi varmaz behâim gibidir. Belki daha ednâdır. Zira behayim muazzeb olmaz, ama onlar muazzeb olurlar. (...) Ol taife ki ehl-i imân mertebesine erişmediler, tekzîb-i enbiyâ kıldılar, kafir oldular. Kaçan ki onların ervâhı kalpten mufârakat kılrsa, felek-i kamer altında, ki âlem-i anâsırda, onda kalırlar, azaba giriftâr olurlar ilâ yevmi'l-hisâb. (...) Her kimse ki cennete gire, cennette mertebesi dünyada kıldığı amel-i sâlih mertebesine göredir. Ve ehl-i nârın dahi azabı dünyada kıldığı şerdendir."³⁵

II. İlahî İsimlerin Mertebeleri

Sufilere göre ilahî isim ve sıfatlar hem epistemolojik hem de ontolojik olarak, Varlık ile âlem arasında bir köprü, diğer bir ifadeyle Mutlak Varlık hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlayan araçlardır.

³³ "Allah'ın kendilerine buyurduğuna karşı gelmez ve emrettiklerini de yaparlar." (Tahrîm, 66/6) *Risâle-i Molla İlahî*, s. 19-21; *Risâle-i Es'île ve Evcibe*, vr. 49a-b.

³⁴ *Risâle-i Molla İlahî*, s. 22.

³⁵ *Risâle-i Molla İlahî*, s. 18-19, 22-23; *Risâle-i Es'île ve Evcibe*, vr. 48b-49a, 50a-b.

Varlığın zuhuru esnasında Zât, sonsuz sayıdaki isim ve sıfatlarıyla kendisini bize açar. Bununla birlikte vahidiyet mertebesinde isim ve sıfatlar, delâlet ettikleri hakikatlerle zuhur etmemeleri ve yalnızca Zât'a mensup olmaları açısından birbirinin aynıdır. Dolayısıyla Mün'im ile Müntakim, Hâdî ile Mudil aynı olup bu mertebede onları birbirlerinden farklı kılan ayırıcı bir özellikten bahsedilemez; aralarında her hangi bir üstünlük bulunmayıp eşittirler. Ulûhiyet mertebesinde ise isim ve sıfatlar kendilerine ait hakikatlerle zuhur ettikleri için bir birlerinin aynı değildir. Gerek Mün'im gerekse Müntakim'in kendine ait özel manaları vardır; ve bu mertebede isim ve sıfatlar arasında üstünlükten söz edilebilir.³⁶ Bu açıdan bakıldığında Molla İlahî, *ism-i a'zam* şeklinde nitelendirdiği Allah isminin diğer bütün isimlerden üstün olduğuna işaret etmiştir. Ona göre rahmete delâlet etmesi hasebiyle Rahmân ismi, her ne kadar yüce isimlerden olsa da, Allah ismi ulûhiyet ve azamete delâlet ettiğinden Rahmân isminden daha üstündür: "İsm-i a'zam, Allah ismidir, yahut ism-i Rahmân'dır. Ammâ Allah ismi, şeriftir Rahmân isminden. Zira Rahmân ismi rahmete delâlet eder. Ve Allah ismi ulûhiyete ve 'azamete delalet eder. (...) Gerçi Rahmân câmi-i ef'âl ve sıfattır ve na't-i hâstır. Ammâ Allah müstecmi'-i ef'âl ve sıfattır. Öyle olucak Allah ism-i a'zam ola. Ve hangi ismin bir harfî eksile eksilmekten çıkar nâkıs olur. Ve manası zâil olur. Ammâ Allah isminden bir harf eksilse ma'niden hâriç olmaz, nakıs dahi olmaz. Mesela Allah isminden elif hafzetsek lillâh kalır. Ve bir lâmin dahi hafz etsek lehu kalır ve bir lâmin dahi hafzetsek Hû kalır. İmdi isim-i a'zam Hû/Hüve [dir] (...) Bu delâil birle Allah ism-i a'zam oldu. Ve onunla dua kılmak karîn-i icâbet oldu. (...) Her hâcet Allah adıyla biter, zira Allah ism-i Zât, müstecmi'-i cemî' sıfattır. Ve ehlullah ne talep ederlerse ism-i Allah ile talep ederler. Zira cemî' esmâ-i sıfâtı ve esmâ-i ef'âlî bu isim câmi'dir. Ama ashâb-ı yemin ki 'ubbâd ve zühhâd ve ebrâr ve ahyâr ve ahrâr ve ulemâ ve sulehâ ve havâs-ı müminindir, hâcetleri olsa esmâ-i sıfâttan esmâ-i ef'âlden zikr eylemek ile hâsıl kalırlar. Mesela şöyle ki, Allah Te'âlâ'dan rızık talep etseler Ya Rezzâk derler, feth talep etseler Ya Fettâh derler, 'atâ talep etseler Ya Vehhâb derler, gufrân talep etseler Ya Gaffâr derler,

³⁶ İbn Kasî *Hâl'u'n-Na'leyn* (Ebu'l-Alâ Afîfî, İslam Düşüncesi Üzerine Makaleler içinde, İstanbul 2000, s. 324 vd.) isimli eserinde her ismin iki tür anlam ve delâlete sahip olduğunu söyler. Birincisi, bir ismin Zât'a delalet etmesidir. Bu yönüyle bütün isimler, ortak bir anlama sahiptir. İkincisi ise, bir ismin sadece kendisiyle ilgili bir anlama delâlet etmesidir. Bu yönüyle her isim diğerinden ayrılır. Konevî de isimlerin Zât'a delâletleri açısından müşterek olmalarıyla birlikte, hakikatleri yönüyle birbirlerinden farklı olduklarını belirtmiştir. Bkz. Konevî, *Fatiha Tefsiri*, s. 362; Müeyyedüddin Cendî, *Şerhu Fusûsi'l-Hikem*, (tah. Celâleddin Aştîyânî), Meşhed 1361, s. 30. Abdülkerim Cîlî, *el-İnsânü'l-Kâmil fî Marifeti'l-Evâhir ve'l-Evâil*, Kahire 1963, c. I, s. 67-68; II, s. 80.

düşmana fırsat talep etseler Ya Kakhâr derler, ayıplar örtülmek talep etseler Ya Settâr derler, rahmet talep eyleseler Ya Rahmân derler. Buna göre harf-i nidâ katıp münacat ederler, murad bulurlar. Ammâ ashâb-ı şimâl ki, füccâr ve küffâr ve cühhâl ve eşrârdır, onlar bu devletten bî-nasiblerdir. Zira onlar kul olup hâcetlerinin adın çağırmadılar, bunca muradlardan mahrum kaldılar.”³⁷

Öte yandan, özellikle vahdet-i vücûd düşüncesini yansıtan mutasavvıflar, Allah’ın isimlerinin sayılarla ifade edilemeyecek kadar çok olduğuna dikkati çekmişlerdir. Çünkü her varlık, Vücûd’un bir özelliğini yansıtır ve böylelikle Vücûd’a işaret ederek isimlendirilir. Bu yüzden her şeyin Allah’ın ismi olduğu düşünülebilir. Zira âlem ilahî isimler için bir tezahür yeridir ve varoluşta O’nun isimlerinden başka hiçbir şey yoktur. Hakk’ın âlem ile mümkün olabilen bağlantıları sonsuzdur; yani ilahî tecellinin sûretleri sayısız olduğundan ilahî isimler de sonsuzdur.³⁸ Bununla beraber isimler sınıflandırılıp belli bir sayıyla ifade edilebilirler. İsimlerin sonsuz sayıda olduğunu belirtmekle birlikte Molla İlahî, Kaşânî’nin *Tevîlât*’ına dayanarak Hakk’ın dört bin isminin bulunduğunu şöyle dile getirir: “Hak Sübhânehu ve Te’âlâ’nın –celle celâluhu- dört bin ism-i şerîfi vardır halk bildiği. Ammâ bin adı ferîşteler arasında onların dillerindedir. Ve bin adı periler dilinde ve bin adı ehl-i deryâ ve tuyûr ve vuhûş ve sibâ’ ve behâim dilindedir. Ve binden bir eksik âdemiler dilindedir. Ammâ bu binden üç yüzü Tevrât’ta ve üç yüzü İncil’de ve Üç yüzü Zebûr’da ve doksan dokuzu Furkân’dadır. Ve bir

³⁷ *Risâle-i Molla İlahî*, s. 28-29, 32-33; *Risâle-i Es’ile ve Evcibe*, vr. 52a-53a; Kübrâ, Necmeddin, *Fevâihu’l-Cemâl: Tasavvufî Hayat*, (haz. Mustafa Kara), İstanbul 1980, s. 144. Kâşânî’ye göre İbn Arabî mutlak kemâlin, ancak bütün isimleri cem eden Vâhidiyyet mertebesinde ilk taayyünü ile taayyün etmiş bulunan ve Vâhid olan Varlığa ait olduğunu beyan etmektedir. Bu da Allah ismi ile ya da Rahmân ismi ile anılan ism-i a’zam’dır. (Abdurrezzak Kâşânî, *Şerhü’l-Kâşânî ‘alâ Fusûsu’l-Hikem*, Kahire 1321, s. 69. Tilimsânî de *Şerhu Esmâi’l-Hüsna* (çev. Selahattin Alpay, İstanbul 2002, s. 8-9) adlı eserinde Allah adının aslî bir isim olup Hak Te’âlâ’dan başkasına verilemeyeceğini belirtmiştir: İlahî isimlerin başlangıcı ve ilki Allah adıdır. İkincisi ise er-Rahmân adıdır ki bu isim ikinci rütbede sayılır. Bunlardan her birinin diğer bütün isimler üzerinde etkisi ve şümülû bulunmaktadır. Cîli ise, Allah isminin üç ayrı anlamda kullanılacağını belirtir: Birincisi; sırf Zât için ikincisi; Zâtın ulûhiyetteki tecellî mertebesinin ismi olarak, üçüncüsü; her hangi bir isme delâlet etmek üzere kullanılır. Meselâ tevbe eden “Ya Allah” dediğinde aslında “Ya Tevvâb” demek ister veya hasta “Ya Allah” diye dua ettiğinde gerçekte “Ya Şâfi” ismine işaret eder. Bkz. Kartal, Abdullah, *Abdülkerim Cîli, Hayatı, Eserleri, Tasavvuf Felsefesi*, İstanbul 2003, s. 114-115.

³⁸ Muhyiddin İbnü’l-Arabî, *el-Fütûhâtü’l-Mekkiyye*, Mektebetü’s-Sekâfeti’l-Dîniyye, Beyrut ts., c. II, s. 34, s. 303; Abdülkerim Cîli, *el-Kemâlâtü’l-İlahiyye fi’s-Sıfâti’l-Muhammediyye*, (thk. Saîd Abdülfettâh) Kahire 1997, s. 66; Chittick, William, *Imaginal Worlds: Hayal Alemleri*, (çev. M. Demirkaya) İstanbul 1999, s. 37-38.

adı gizlidir. Ve ilm-i gaybde ve ulemâ-yı rasihûn-ı batn-ı Kurân'dadırlar. (...) Şeyh Kâşânî –rahmetullahi aleyh- *Te'vilât*'ında şöyle buyurmuştur ki, Hak Te'âlâ'nın dört bin ismini, ki Kâbu'l-Ahbâr haber verdi, cemisi Kurân'da vardır. Velâkin müevveldir nicesi fehm olunur ve nicesi fehm olunmaz. Mesela “Batş”, ismullâhtır, müevveldir. Kavluhu Te'âlâ : “İnne batşe Rabbike leşedid” ve bir mahalde dahi buyurur: “Zü'l-batşı's-şedid” yani sizin Rabbiniz sizi katı tutar. Batş, tutucu demek olur. İmdi bu âyet-i kerime hükmünce Batş ismullâhtır. Ve “Yülic” ismullâhtır, müevveldir. Ve kavluhu Te'âlâ “Yülicü'l-leyle fi'n-nehâri ve yülicü'n-nehâra fi'l-leyl” Yani geceyi gündüze giyürür [giydirir] ve gündüzü geceye giyürür. Pes, yülicü giyürücü demektir. İmdi bu âyet-i kerime hükmü ile Yülic ismullâhtır.”³⁹

İsimlerin tasnifi ve muhtevası hususunda Molla İlahî, taallukları yani delâlet ettikleri hakikatleri bakımından onları üç gruba ayırmıştır: Birincisi, Zât-ı ilâhiye delâlet eden ve *esmâ-i Zât* adı verilen kavramlar ki, bunların başında Allah ismi gelir. Bundan başka Ahad, Vâhid, Ferd, Samed, Kuddûs isimleri de bu gruba dâhil edilmiştir. İkincisi, Kâdir, Alim, Semî', Basîr gibi Zât'ı niteleyen isimler (*esmâ-i sıfât*). Üçüncüsü, çeşitli fiil kalıplarıyla Zât'a nispet edilen Musavvir, Batş, Yülic gibi isimler (*esmâ-i efâl*).⁴⁰ Molla İlahî'ye göre Zât isimleri sıfat isimlerinden, sıfat isimleri de fiil isimlerinden daha üstündür.⁴¹

III. Küçük Âlem- Büyük Âlem Benzerliği

İnsan kavramını Molla İlahî kevnî ve ferdî olmak üzere iki ayrı düzeyde ele almıştır. Kozmik bir nesne gibi telakkî edilen kevnî düzeyde insan, Hakk'ın sureti üzere yaratılmış olması hasebiyle âlemdaki bütün varlıkların en kâmilidir. Zira insan dışındaki her bir varlık Hakk'ın sadece bir vechini yansıtırken, buna karşılık insan,

³⁹ *Risâle-i Molla İlahî*, s. 26-27; *Risâle-i Es'ile ve Evcibe*, vr. 51b-52a.

⁴⁰ Kur'an-ı Kerim'de Allah'a nispet edilen bir çok fiil ve türevleri, tek başına bir kavram olarak değil konunun gelişine göre bir terkip veya kompozisyon içinde ulûhiyet makamına yaraşır bir anlam ifade ettiği göz önünde bulundurulmalıdır. Örneğin sözlükte “şiddetle tutmak”, “yakalamak” anlamlarına gelen “batş” ve “ahz” fiilleri Allah'a nispet edildiği âyetlerde “kötü hareketlerinden dolayı fert veya toplumlari helak etmek, azapla cezalandırmak” manasını taşımaktadır. Bkz., Topaloğlu, Bekir, *Esmâ-i Hüsnâ, DİA*, c. XI, s. 411.

⁴¹ *Risâle-i Molla İlahî*, s. 29; *Risâle-i Es'ile ve Evcibe*, vr. 52a. Cili bu bakış açısı ile rahmete delâlet eden isimlerin gazaba delâlet eden isimlerden daha üstün olduğunu dolayısıyla Hakk'ın rahmet yönünün gazâb yönünden daha kapsamlı olduğunu belirtir. Zira rahmet zât isimi, gazâb ise fiil ismidir. Bkz. *el-Kemâlâtü'l-İlâhiyye*, s. 41.

O'nun bütün varlık âlemine yayılmış olan tecellilerinin sûretlerinin tümünü kendinde birleştiren ve bu bütünün bilincine sahip olan varlıktır. İnsan-ı kâmil olarak nitelenen bu düzeydeki insan, âlemin zübdesi, bütün Varlık Âlem'inin gerçek ruhu, âlemde tecelli etmiş ne varsa hepsini kendinde cem eden bir varlıktır (*kevn-i câmi*).⁴² Bu nedenle ona âlem-i sağır adı verilirken kâinata da âlem-i kebir denmiştir. İkinci düzeyde ise insan bir ferde delalet eder. Bu düzeyde insanların hepsi eşit olarak kâmil olmayıp aralarında bir takım mertebeler bulunur ve bunlardan çok azı insan-ı kâmil sıfatına layıktır.⁴³

İnsan ile âlem arasındaki paralellige işaret eden Molla İlahî, insan vücûdunun bütünüyle âlemin özelliklerini yansıttığını söylemiştir. Ona göre insan, anâsır-ı erba'adan, madenlere, bitkilere ve hayvanlara kadar mevcut ne varsa her şeyi nefsinde cem etmektedir. Ancak bütün bunlar insanda kendilerine özgü somut suretleriyle değil yalnızca hakikatleriyle mevcutturlar. Buradan hareketle Molla İlahî küçük âlem (mikrokozmos) adı verilen insanın, hem anatomik hem de ruhânî yapısıyla büyük âlemle (makrokozmos) olan benzerliğini şöyle ortaya koymaktadır: Dış uzuvlar olan baş, iki el, karın, cinsel organ ve iki ayak yedi iklim, akciğer, beyin, böbrek, yürek, öd kesesi, karaciğer ve dalak gibi iç organlar da yedi göğe delalet eder. Akciğer birinci gök olup Ay feleğinin, beyin ikinci gök olup Utarid (Merkür) feleğinin, böbrek üçüncü gök olup Zühre (Venüs) feleğinin, yürek dördüncü gök olup Güneş feleğinin, öd kesesi beşinci gök olup Merih feleğinin, karaciğer altıncı gök olup Müşteri (Jüpiter) feleğinin, dalak yedinci gök olup Zuhâl (Satürn) feleğinin alâmetidir. İnsanın iki göz, iki kulak, iki burun deliği, iki meme deliği, ağız, göbek ve iki boşaltım kanalından ibaret olan on iki deliği, âlemdeki on iki burca tekabül eder. Hava, ateş, su ve topraktan oluşan dört unsura insanın baş, göğüs, mide ve karnı benzer. Bedeni yeryüzüne, kemikleri dağlara, nefesi rüzgâra, damarları ırmaklara, karnı denize, kolları ağaçlar ve otlara, gözyaşı yağmura, uyuması ölüme ve uyanması dirilmeye benzer. Öte yandan kişinin çocukluğu bahara, gençliği yaz mevsimine, kırklı yaşları sonbahara, ihtiyarlığı da kışa benzer.⁴⁴

⁴² İnsanın kevn-i câmi' olmasıyla ilgili bir değerlendirme için bkz., İzutsu, a.g.e., s. 297 vd.

⁴³ *Risâle-i Molla İlahî*, s.39-40, 52-55; *Risâle-i Es'ile ve Evcibe*, vr. 55a, 59a-60a. Ayrıca bkz., İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem* (tah. Ebu'l-Alâ Afîfî), Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut ts., s. 48-49; Kâşânî, *Şerhu Fusûsi'l-Hikem*, s. 11; Konuk, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, c. I, s. 119.

⁴⁴ *Risâle-i Molla İlahî*, s. 55-57; *Risâle-i Es'ile ve Evcibe*, vr. 60a-b. İnsan ile âlem arasındaki benzerlik meselesinin İslâm düşüncesine Pythagoras'la girdiği söylenmekle birlikte konunun neşv ü nemâ bulması İhvân-ı Safâ ile olmuştur. Bkz., Fahri, Macit, *İslam Felsefesi Tarihi*, İstanbul 1992, s. 157-160; Uysal,

Âlem-i sağırin ilk cevherinin nutfe olduğunu söyleyen Molla İlahî insanın yaratılışını da söz konusu benzerlik çerçevesinde açıklamaya çalışmıştır: “İnsan ki, âlem-i sağırdır. Çün cevher-i evvel yani nutfe derya-yı evvel, ki er arkasıdır [erkeğin sırtıdır], derya-yı sâniye, ki ana rahmidir, düşer, bir müddet nutfe olup ve bir müddet muzga olup durur. Ondan muzga ortasından sinirler ve damarlar bağlanır. Pes dördüncü ayın evvelinde ki, güneş nevbetidir, hayat peydâ olur. Tederrücle his ve hareket-i irâdiyesi zâhir olur, ta ki dört ay geçince. Çün dördüncü ay geçti oğlanın cismi ve rûhu hâsıl olur. Ve a'zâ-yı cevârihi ve hilkatî tamam olur. Ondan sonra ana rahminden cem' olan kan bu oğlanın gıdası olur. Göbek yolundan ol kan ol oğlanın içine yetiştî. Ta sekiz ay geçince oğlanın cismi ve rûhu kemâle erişir. Çün dokuzuncu ay nevbet müşteriye erişti ana rahminden oğlan [âlem-i] kebire güzâr eyledi. Üç rûhla zinde olur. (...) Evvelkisi rûh-ı nebâtîdir ki, onun yeri ciğerdir, ikincisi rûh-ı hayvânîdir ki onun yeri dimağdır. Çün bunları bildin, âdemîde bir rûh dahi vardır ki ona rûh-ı insanî derler ol hayvanda yoktur. Pes rûh-ı insanîye rûh-ı izâfî derler. (...) İmdi âdem behâim ve sibâ' ve şeyâtîn ve melâike mertebesinden geçmek gerek ki insan mertebesine erişe ve isti'dad hâsıl ede ve rûh-ı izâfiyle zinde ola.”⁴⁵ Molla İlahî'nin işaret ettiği üzere kişi süflî âleme ait olan nebâtî ve hayvânî ruhu aşarak kemâlini yansıtan insanî ruha ulaşabilmesi için istidât sahibi olması gerekir. Bununla birlikte kemâl mertebesine ulaşamayan kişiler, görünüşte insan olsalar bile sîretleri itibariyle böyle değillerdir; batınlarındaki vasıfları kişiliklerini yansıtır. Mesela bir kişinin tabiatında insanları incitmek varsa bätını aslan, kaplan, kurt ve ayı sıfatında; eğer kindâr ise bätını deve şeklinde; eğer tembel ise eşek ve öküz şeklinde; eğer dünyaya hırslı ise at ve katır şeklindedir.⁴⁶

Öte yandan İlahî'nin ifadesiyle “feyyâz-ı âlem-i gayb ve şehâdet, dâr-ı rûhaniye, mescûd-ı melâike, bostân-ı cân, kâmil-i imân, âyine-i aşikân, hazîne-i irfân ve beyt-i Rahmân” olan gönlün künhüne varabilmek için onun şu yedi tavrını bilmek gerekir: İlki hakkı

Enver, *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Tanrı ve Âlem*, İstanbul 1998, s. 119-123; Nasr, Seyyid Hüseyin, *İslam Kozmoloji Öğretilerine Giriş*, İstanbul 1998, s. 119-123. İbnü'l-Arabî başta olmak üzere birçok sufi müellif benzer şekildeki tasvirlerle eserlerinde yer vermişlerdir. Örneğin bkz. İbnü'l-Arabî, *el-Fütühâtü'l-Mekkiyye*, c. III, s. 328; *et-Tedbirâtü'l-İlâhiyye*, (thk. H.S. Nyberg), Leiden 1919, s. 108-111; Konuk, Ahmet Avni, *Tedbirât-ı İlâhiyye Tercüme ve Şerhi*, (haz. Mustafa Tahralı), İstanbul 1992, s. 31-36; Aziz Nesefî, *İnsan-ı Kâmil*, s. 73; *Zübdetü'l-Hakâik: Hakikatlerin Özü*, (haz. M. Murat Tamar), İstanbul 1997, s. 80-81; Cîli, *el-İnsânü'l-Kâmil*, c. II, s. 47; *el-Kemâlâtü'l-İlâhiyye*, s. 337-340; Kartal, a.g.e., s. 241-245.

⁴⁵ *Risâle-i Molla İlahî*, s. 36-37, 42-44; *Risâle-i Es'ile ve Evcibe*, vr. 56b; Nesefî, *İnsan-ı Kâmil*, s. 19-22.

⁴⁶ *Risâle-i Molla İlahî*, s. 60; *Risâle-i Es'ile ve Evcibe*, vr. 61b.

bâtıldan ayırmaya yarayan *kalptir*. İkincisi, *sadru'l-kalp* olup inşirâh-ı sadr vasıtasıyla kişi imân ehlinden olur. Üçüncüsü, gaybî vâridlere ulaşılan *habbetü'l-kalptir*. Bu sayede sâlik şeytanî vesvese, gam ve kederleri unuttur. Dördüncüsü, firâsete ve ilhama sebep olan *behcetü'l-kalptir*. Beşincisi, cezbenin hâsıl olduğu *şegâftir*. Hakk'ın cezbelerinden biri olarak isimlendirilen şegâf vasıtasıyla sâlik dünya sevgisini terk eder. Altıncısı, Rahmanî vâridlerin döküldüğü *fuâddir*. Yedincisi ise, sıdkıyyet makâmı ve nazargâh-ı ilahî olan *süveydâdir*. Gönlün zikredilen yedi tavrı ancak bir mürşid-i kâmil vasıtasıyla bilinebilir. Bu bilgiye ulaşan kişiye ise siddik adı verilir ve bunlar mahbûb-ı evliyâ olup peygamberlerle haşrolunurlar.⁴⁷

Molla İlahî'nin insan-ı kâmil nazariyesi çerçevesinde üzerinde durduğu diğer bir konu şathiyeler meselesidir. Ona göre tevhid-i Zât mertebesine ulaşarak âlem-i sağirin levh-i mahfûzu olarak kabul edilen gönül kitabını okuyanlar, söyledikleri hakikatleri buradan aktarmaktadırlar. “Bu defteri okurken Hüseyin Hallâc İbn Mansûr “Ene'l-Hak” dedi. Ve Cüneyd, “Sübhânî mâ a'zame şânî [Tesbih ederim kendimi, şanımlı ne yücedir] dedi.”⁴⁸ Ve Şeyh Şibli, “Ene ekûlü ve ene esma'u ve hel fi'd-dâreyni gayrî [Ben söylüyorum ve ben işitiyorum. Her iki âlemde de benden başkası var mı]” dedi. Ve Şeyh Bâyezîd-i Bestâmî, “Leyse fi cübbeti sivallâh [Cübbemin altında Allah'tan başkası yoktur]” dedi. Ve Şeyh Muhyiddin Arabî, “Lev 'araftumûni le-secedtümûni [Şayet beni tanısaydınız bana secde ederdimiz]” dedi. Ve Hazret-i Şeyh Ebû'l-Hasan el-Harakânî “Süfi leyse bi-mahlûkin [Süfi mahlûk değildir]” dedi.⁴⁹ Mansûr'un ene'l-Hak dediğin işitmedin mi? Bu kavildendir. Tecelli-i zât galebe edip beşeriyet sıfatın fenâyâ varıcak bir varlık dahi bulup tefâhür etti. (...) Mansûr bir hadde muttalî' oldu ki, eğer diyecek olursa baş vermek lazım gelir. Eğer demeyecek olursa ümmet-i Muhammed arasında bu mana mahfî kalır. Pes, ol mahfî manayı bu biçarelere bildirmek için bu yolda baş ve can vermeyi ihtiyar etti, tâ tâlibler âgâh ola ve âlemde kendi dahi bir âşık-ı sâdık nâm nişânı kodu.”⁵⁰

Sonuç

Tasavvuf düşüncesinin temel meselelerinden olan Varlık, insan, âlem ve bunların mahiyetleri hususu geçmişte tartışıldığı gibi günümüzde de araştırmalara konu olmaktadır. Hemen her sufi,

⁴⁷ *Risâle-i Molla İlahî*, s. 46-49; *Risâle-i Es'ile ve Evcibe*, vr. 57b-58a.

⁴⁸ Söz konu şathiyeye Cüneyd-i Bağdâdî'ye değil Bâyezîd-i Bestâmî'ye atfedilmektedir. Bkz., Feridüddin Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, (haz. Süleyman Uludağ), İstanbul 1991, s. 200.

⁴⁹ *Risâle-i Molla İlahî*, s. 51; *Risâle-i Es'ile ve Evcibe*, vr. 58b-59a.

⁵⁰ *Risâle-i Molla İlahî*, s. 71-72; *Risâle-i Es'ile ve Evcibe*, vr. 65a.

marifetullah hakkındaki bilgisi, izlediği yol (tarikati) ve meşrebi çerçevesinde bu sorulara cevap bulmaya çalışmış; kimisi kendi dar meclis halkalarında şifâhen bunları dile getirmiş bazıları da kaleme aldıkları eserlerle erbâbına aktarmaya çalışmıştır. Tasavvufî düşünce-
cenin söz konusu temel meselelerine ilgi duyanlardan birisi de Nakşîliğin Anadolu'daki ilk temsilcileri arasında sayılan ve kanaati-
mizce Molla İlahî lakabıyla da tanınan Ahmed İlahî'dir. Kaynak-
lardaki bilgilere göre Fatih döneminde Buhara'dan Anadolu'ya gelen
sufîmizin tasavvufun tartışmalı konularına yabancı olmadığı
ortadadır. Gerek İstanbul'un fethinin ilk yıllarında Ayasofya'daki
vaazı, gerekse Fatih'in isteği üzerine Konevî'nin *Miftâhu'l-Gayb* adlı
eserine yazdığı şerh bunun en güzel göstergesidir.

Araştırmamıza konu olan eserde özellikle nüzûl ve urûc meselesi, ilahî isimlerin mertebeleri, küçük âlem-büyük âlem benzerliği gibi tasavvufun çeşitli konuları ele alınmıştır. İlahî Zât'ın yukarıdan aşağıya doğru tenezzül mertebelerinden geçerek âlemi vücûda getirmesi ve kulun da aşağıdan yukarıya doğru tekrar bu mertebeleri aşarak Hakk'a ulaşması şeklinde anlaşılan nüzûl ve urûc meselesini Molla İlahî, kesbî ve vehbî olmak üzere iki açıdan değerlendirmiştir. Ona göre ruhların on sekiz bin âlemin bir parçası olan arş, kürsü ve yedi gökte kendilerine ait makamları vardır. Kemal elde etmesinin yanı sıra söz konusu mertebeleri kat ederek kendi makâmından daha üst bir mertebeye çıkabilmeyi amaçlayan her insanın ruhu, fitratındaki temizlik sebebiyle velîlerin makâmı olan beşinci göğe kadar terakkî edebilir. Ancak bunu gerçekleştirebilmenin şartı ilim, ibâdet ve zühd ehlinden olmaktır. Diğer taraftan Hâtemü'n-Nebîyyîn'in ruhuna tekabül eden Arş'a, ulû'l-'azm peygamberlerin ruhlarının makâmı olan Kürsü'ye, resûl-
lerin ruhlarının makâmı olan yedinci göğe ve nebîlerin ruhlarının makâmı olan altıncı göğe terâkkî çalışıp çabalamakla gerçekleştirilemez. Bu mertebeler Hakk'ın dilediği kullarına bir lütfu olup vehbîdir. Ulvî âleme ait melekler ile makamları süflî âlem olan hayvanların ise terakkîlerinin mümkün olmadığını söyleyen Molla İlahî, ehl-i imanın ruhlarının ilk göğe ulaşabileceğini, iman ehlinden olmayanlara ise göklerin kapılarının açılmayacağını belirtmiştir. Bu iniş ve yükseliş Allah'ın sıfat ve isimleri tamamen zahir oluncaya ve tüm hikmet ve fiilleri belirinceye kadar devam eder.

İlahî tecellinin suretleri sonsuz olduğundan ilahî isimleri de sonsuz kabul eden sufîmiz, isimleri delâlet ettikleri hakikatleri bakımından esmâ-i zât, esmâ-i sıfat ve esmâ-i efâl şeklinde üçe ayırmıştır. Ona göre zât isimleri sıfat isimlerinden, sıfat isimleri de fiil isimlerinden üstündür; Allah ismi ise, ulûhiyet ve azamete delâlet etmesi hasebiyle ism-i a'zamdır.

Öte yandan Molla İlahî, küçük âlem-büyük âlem benzerliği çerçevesinde değerlendirdiği insanı, kevnî ve ferdî olmak üzere iki ayrı düzeyde ele almıştır. Kevnî düzeyde insan diğer tüm yaratılmışların aksine minyatür bir biçimde bütün ilahî isimleri kendinde izhar eder ve bu bakımdan ilahî isimlerin vahdetini olduğu gibi yansıtabilen mucizevî bir aynadır. Dolayısıyla Hakk'ın en mükemmel biçimde tecelli ettiği varlık insan-ı kâmilidir. İkinci düzeyde ise ferde delâlet eden insanların hepsi eşit anlamda kâmil olmayıp aralarında bir takım dereceler bulunmaktadır. Buradan hareketle İlahî, ferdî düzeydeki insanın en temel gayesinin kemâl mertebesine ulaşmak olması gerektiğine işaret ederek şu tavsiyede bulunmuştur: “Ey tâlib, evvel nefy eyle ‘ulûhiyeti ‘adedden, isbât-ı zât-ı Hakk’a gaibte imân getir ve her ne ki sana emir olundu ise yerine yetür, cehd et tâ âkibet gaybet huzûra gele, şehâdet aynî ola. Onda dahi kalma cehd et, feyyâzda buhl yok. Sen bir kadem varırsın ol on kadem ileri gelir. Öyle olsa cehd lazımdır ki, isbât-ı ittihâda yetişse, kelîm olup hitâp edesin. Onda dahi kalma cehd et ki, ittihâd ve ittisâle yetişesin, makâm-ı cem’ müşâhede edesin ve cem’u’l-cem’ müşâhede edip tevhide muttali’ olup âyine-misâl olasın. Eğer sen de derkâr olup ömrünü zayi’ eylemezsen, tiz ola ki tezkiye-i nefis hâsıl edip tasfiye-i kalp ve tecelli-i ruh sır kılıp zülümât-ı dalâletten envâr-ı hidayete yetişesin. İmdi kişiye bu hâl ol vakit hâsıl olur ki, hesabını ve nefsinin marifetin bile, mebde ü me’âd marifetine vâkif ola, ona göre me’âş kıla tâ ki rûh-ı izafeyle zinde ola ve aslına rücu’ ede, [kim nefsinin tanırrsa Rabbini bilir] manası ona hâsıl olup ve [Bizi doğru yola ilet] duası kabul ola, dahi [Ey nefis, Rabbine dön] icâbetine yetişse ve urûcun tamam ede. Ve insan-ı kâmil dairesine erişe.”⁵¹

---

⁵¹ *Risâle-i Molla İlahî*, s. 70, 62, 34; *Risâle-i Es’île ve Evcibe*, vr. 64b, 62b, 53b.